

El món entra en els anys 20 amb una cascada d'esdeveniments. Es crea oficialment la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques, la fam afecta a 33 milions de ciutadans russos, Johnny Weissmuller pulveritza el record mundial dels 100 m. lliures en natació amb 58,6 segons, Mussolini forma govern en Itàlia després de la marxa feixista o de les camises negres a Roma, és descoberta la tomba de Tutankamon a la Vall dels Reis en Egipte, fracassa el "colp de la cerveseria" pel que Hitler pretenia prendre el poder en Baviera, mor Lenin, naixen els mítics estudis de cinema Metro Goldwyn Mayer, i un llarg etcetera.

Però, com era Ondara allà pels anys 20? Han transcorregut quasi huit dècades i a penes sabem res d'aquella època. Potser, algun record boirós en alguna persona major i poca cosa més.

Aquest és doncs, l'objecte del present escrit. Recrear amb les dades que ens ofereixen la premsa, els llibres, els documents d'arxiu, els anys en que fou declarada la Mare de Déu de la Soledat Patrona d'Ondara.

Ondara té en 1920 una població de 2.583 habitants, 928 menys que en 1900, disminució explicable per la ruïna de la principal font de riquesa del poble, la vinya de raïm moscatell per a l'elaboració de la pansa, com a resultat de l'acció combinada de l'epidèmia de la fil·loxera, els bloquejos navals derivats de la Guerra del 14 que dificultaren l'exportació i les inclemències meteorològiques (1909-1912, sequeres combinades amb temporals; 1914, sequera inicial i pluges a deshora; 1915, sequera a l'hivern i pluges i calors a l'estiu). Molts ondarencs, en especial, jornalers sense terra, hagueren d'emigrar a l'Argentina, als Estats Units, a l'Argèlia, per subsistir. Per entendre l'impacte d'aquest procés, recollim una notícia publicada en el diari valencià *Exportación de Pasa Valenciana* de 1904, poc abans que esclatara la crisi en tota la seua dimensió: "Ondara no tiene más elementos de vida que la pasa, estando la riqueza agrícola, todo o casi todo de viñas, bastante repartida, y no existiendo allí ni industria ni ninguna otra fuente de producción".

Dels 2.583 habitants, 1.267 són barons i 1.316 dones. Hi ha més del doble de dones vídues, 161, que d'homes vidus, 73.

El tamany del casc urba era sensiblement inferior a l'actual. Els carrers del poble en 1922 eren els següents: Sant Antoni, Sant Joan, Major, Roda, Matadero, Església, Serra, Llimoners, Ferrers. Plaça de la Constitució (actual Mercat), Plaça de Colom (actual País Valencià), Picornell, Bonaire, Sant Jaume, Desemparats, Duc de la Torre (actual de la Pau), Sant Lluís, Santa Anna, Sant Joan de Déu, Sant Domènec, Trinitat, Sol, Duc de la Victòria (actual d'Alacant),

Dolors, Dènia, Sant Benet, Sant Benet, Sant Cristòfol, Sant Vicent, Sant Josep, Llibertat i Placeta de les Escoles. Es a dir, el casc històric i poca cosa a l'altra banda de la carretera -quan parlem dels carrers Santa Anna, Sant Lluís, Sant Joan de Déu i altres, ens referim als extrems d'aquests carrers més pròxims al poble i no amb la llargaria amb què els coneixem ahui-. Els carrers eren de terra, pocs tenien vorera, amples, segons testimoni de l'època -ara ens semblen estrets perquè els usem com a carreteres-, i de fàcil neteja, a excepció dels carrers Serra i Roda, amb cases diminutes, poc ventilades i amb escassa entrada de llum. Tots però, estaven dotats d'enllumenat.

El poble tenia 708 cases, de les quals 597 eren de 2 plantes, 19 d'una planta i 92 de 3 ó més. Escampades pel terme hi havien 400 casetes, una xifra altíssima que, de segur, oferiria un paisatge rural molt distint al d'ara. 295 eren d'una planta i 104 de dos. Quasi totes amb riu-rau per protegir la pansa en cas de pluja. Finalment, Pamis en tenia 43, totes de dos plantes, número quasi idèntic a l'actual.

En total, 1.151 edificis, dels quals 726 eren habitats i -pareu atenció- 413 no, és a dir, al voltant d'un 35%.

El moviment demogràfic d'aquests anys revela que el mite dels "feliços anys 20", el de l'expansió i el creixement econòmic, podia regnar en París o Nova York però va passar de llarg per Ondara. Entre 1914 i 1923, van morir més persones, 605, que van nàixer, 541. La gent moria per malalties, com ara la neumonia infecciosa -la principal-, tuberculosi, meningitis, etc. En canvi, durant aquest període no va haver ni un sol mort per sífilis, lepra -d'aquest, no hi havia cap malalt en el poble-, tifus i pigota.

El número de casaments, 208, va oscil·lar entre els 15 de 1921 i els 25 de 1918 i 1919.

El poble tenia 3 escoles, 2 públiques, amb poques condicions higièniques, i un col·legi, amb millors condicions, regit per les monges de la Doctrina Cristiana. En total, 137 xiquets i igual número de xiquetes. En quant al grau d'alfabetització de la població, 1229 (568 homes i 661 dones) sabien llegir i escriure i 1058 (464 homes i 459 dones) ni una cosa ni l'altra. La necessitat de posar-se a treballar de ben jove explica, en part, aquest elevat número d'analfabets.

Les referències d'alguns edificis significats són d'una gran curiositat. Del Matadero es deia que estava situat a l'eixida del poble, direcció Benidoleig, que era menut i es trobava es estat ruïnós. Del Mercat, que estava emplaçat en la Plaça de la Constitució, per empassar i format per uns soports de ferro amb planxes de zinc -els desapareguts porxens. Del cementeri, a 350 m. del casc urbà, que esta-

va ubicat on ara, amb unes dimensions de 49x41 m., sent la seua situació excel·lent en quant als vents dominants i sense fonts pròximes que pogueren contaminar-se.

Altres edificis emblemàtics eren la jove Plaça de Bous, construïda en els bancalets de la Mare de Déu i totalment aïllada del poble, el Teatre Eslava, construït per Luís Santonja, i la "sala de cinematógraf" o cinema Zamenhoff -en honor del lingüista rus, inventor de l'esperanto, llengua internacional- emplaçat a la Plaça del Mercat.

Un problema importantíssim de l'època era el de la inexistència d'aigua potable, apta per al consum humà. El metge titular del poble, José Torrent, informava en gener de 1924 el següent:

"Las aguas para uso del pueblo proceden del mismo término municipal, en dirección S. y a unos 400 metros del mismo; su conducción es por una galería subterránea, la cual recibe por filtraciones el agua de riego contaminada por el estiércol y demás clases de abonos, y esto bien lo demuestra el análisis bacteriológico practicado en los laboratorios Peset, pues estas aguas contienen más de 1.000 colibacilos por litro de agua, y por lo mismo no son potables".

A més es lamentava que, mentre a l'hivern, hi havia abundància d'aigua, a l'estiu escassejava. Per assegurar la potabilitat de l'aigua, proposava captar-la en la mateixa font i dur-la a la població en conducció tancada.

Així mateix, es queixava que els albellons estaven obstruïts per la brutícia i necessitats de reparació, sent convenient també la construcció d'un llavador públic. I alertava de l'estancament de les aigües de l'Assut, com a focus de propagació de malalties pal·lúdiqües.

Per a combatre aquest quadre tan poc saludable, Ondara comptava amb 2 metges, un d'ells titular amb un sou de 1500 pts., 3 practicants i 2 comadrones.

En quant a l'economia, el pes de l'agricultura era abru-

mador font a la indústria, sector representat per alguns magatzems d'aserrar fusta i una fàbrica de llimonades. El geògraf Figueras Pacheco ens informa que els cultius dominants a principis de segle, abans del "crac" de la pansa (1904-1912) són: la vinya amb 600 hectàrees - el 60% del terme municipal -, els cereals i les llegums 150, els garrofers 50, els ametlers 20, les oliveres, els tarongers - noteu la presència testimonial, un 1% del terme - i les hortalisses, alfals i fruiters 10 cadascun, sent la superfície ferma 141 hectàrees.

En l'avanç cadastral de 1919, ja s'observen alguns canvis, si atenem el valor de la renda que s'obtenia dels cultius. En els regats era de 6423 pts., distribuïdes en cultius d'horta 1444 pts, cereals i ametlers 1037, tarongers 1027, cereals i oliveres 1010, cereals i garrofers 939, figueres i fruiters 866, i canyar 97 pts. En els de seca el valor total fou de 3465 pts, repartides en ametlers 747 pts, garrofers 665, oliveres 648, cereals 646, eres 194, oms 116 i pastures 3 pts. Cal remarcar la inexplicable absència de cap dada referent al valor de la pansa, que no ha d'interpretar-se equivocadament. La vinya continua tenint una certa relevància. Per altra banda, aquests són anys en que augmenta l'interès per l'exploració dels recursos hidràulics que iniciarà la reconversió de cultius en el nostre terme.

La vinya llançada a perdre per la fil·loxera és reemplaçada progressivament pels cítrics, els ametlers i l'hortalissa.

Per finalitzar, vull donar a conèixer un anecdotari d'allò que fou noticable o, simplement, curiós en l'Ondara dels anys 20:

1917:

2 de gener. Es demana una estafeta de Correus, per motiu de "l'augment del trànsit comercial".

15 d'abril. L'alcalde, Dionisio Bosch Gavilá, és cessat per Govern Civil. En el comiat, els regidors el qualifiquen "d'honorat i bon administrador". Es elegit nou alcalde Bautista Durá Durá.

1918:

29 de setembre. Antonio Mestre Iñareta, nou alcalde.

1919:

2 de febrer. Leopoldo Iñareta, nou alcalde.

9 de març. Vicente Vives Trenti, regidor, proposa nomenar l'albereda com a Avda. del General Valeriano Bosch Sánchez, fill d'Ondara de "relevantes méritos y preclaro talen to", esculpint una placa de marbre. S'acordà acodir al seu domicili per comunicar-li l'acord. El general,

en agraïment, encarrega sis bancs de pedra destinats a l'avinguda.

7 de setembre. El comerç i la indústria locals sol·liciten una estació telegràfica (Ondara ja comptava amb telèfon).

21 de setembre. Luís Santonja Faus proposa a l'Ajuntament destinar la presó de la Torre del Relotge a dipòsit d'aigua potable, oferint-se a construir-ne una nova en la part posterior del Convent, en la Placeta de les Escoles.

1920:

1 d'abril. Gaspar Gavilà Alemany, nou alcalde. Antonio Gil Pastor, alcalde de Pamis.

9 d'abril. Francisco Doménech Roig, nou alcalde. Antonio Soler Vives, alcalde de Pamis. 15 d'agost. José Vives Giner, nou alcalde.

22 d'agost. Es proposa de fer els plens de l'ajuntament en dies laborables, perquè els diumenges acodeix molt gent a la sala per resoldre problemes, doncs no volen perdre jornals.

1 de novembre. L'Ajuntament, rotula part del C/ Església com a C/ Luís Santonja en agraïment per la proposta d'aquest senyor de destinar la recaptació de les funcions benèfiques del Teatre Eslava en 1/3 per als pobres de Beniarbeig i en 2/3 per als d'Ondara.

1921:

27 de setembre. Alerta per la sequia del C/ Roser, la qual es troba embossada i amb aigües pestilents.

20 de desembre. Protesta pels arancels aplicats a la pansa en alguns països estran gers.

1922:

21 de febrer. José Vives, nou alcalde.

1 d'abril. Es nomenat nou alcalde, José Ribera Mínguez. Les eleccions foren celebrades el 5 de febrer. Salvador Borrull Soler, membre d'una taula electoral, demana la nul·litat, acusant a Telesforo Bolufer, Vicente Pérez, José Luís Martí, José Pérez Morell i José Durá Durá de "compra de votos y coacción de la masa electoral, por medio de amenazas y dádivas".

30 d'abril. Petició d'una estafeta de correus pels greus trastorns que ocasiona anar a Dénia.

9 de juliol. El Ple de l'Ajuntament, amb l'única assistència del 1er. Tinent d'alcalde José Gayá Pastor, s'adhereix a la proposta d'uns veïns d'instituir la Mare de Déu de la Soledat com a Patrona d'Ondara. Tot i això, signen l'acta, a banda de José Gayá, José Vives, José Doménech, Pedro Morell, Dionisio Bosch, Alfredo Miralles, Antonio Miralles, actuant de secretari José Joaquín Morell.

1923:

4 de febrer. Jornal mig d'un bracer, 3,50 pts. diàries.

1 d'abril. Dimiteix l'alcalde, José Gayá Pastor. Es elegit

nou alcalde Alberto Miralles Ferrando.

23 de juny. La Mare de Déu de la Soledat, proclamada Patrona d'Ondara.

13 de setembre. Miguel Primo de Rivera, assumeix el poder en Espanya i disol el Parlament, després d'un colp incruent, que justifica en la crisi política i social del país.

(No hi ha dades de 1924 i 1925)

7, 8 i 9 de juny de 1924. Primeres Festes Patronals de la Soledat.

9 de febrer. Rafael Martínez Albentosa, coronel d'Artilleria, és nomenat nou alcalde.

14 de febrer. Petició a la Diputació per a la construcció d'un camí veinal de Pamis, Ondara i Mirafior, amb un pressupost de 100.000 pts. L'Ajuntament n'aporta 45.000. Declaració d'utilitat pública de la conducció d'aigua de la cava o séquia de Pamis per a abastiment de les fonts públiques.

29 d'abril. Part del C/ Sant Doménech es rotula amb el nom d'avinguda Primo de Rivera.

6 de maig. Es declara fill adoptiu el que fou delegat governatiu D. Julio de Ribera y Atienza, per l'amor que demostra cap a la vila.

27 de maig. Autoritzat un sortidor de gasolina al cantó de Primo de Rivera amb Trinitat.

24 de juny. L'Ajuntament demana a la Diputació una subvenció de 500 pts. per a les monges de la Doctrina Cristiana.

18 de desembre. Es demana al banc de Credit Local un préstec de 70.000 pts. per a edificis escolars, "obra tantas veces iniciada y acordada".

20 de desembre. Es paguen 12.000 pts. a l'arquitecte Juan Vidal pel projecte de les Escoles Noves ("Els Pins").

1927:

1 de gener. Jornal mig d'un bracer, 3,50 pts. diàries.

5 de març. Es proposa de donar-li el nom de Primo de Rivera el nou grup escolar.

14 de març. Reforma de la Font de la Xona, per les queixes dels veïns per falta d'higiene.

17 de setembre. La Unión Patriòtica, partit únic durant la dictadura, té la seu social en l'actual domicili de Antonio Poquet, en el C/ Sant Joan. Els fundadors foren l'alcalde Rafael Martínez Albentosa i José Soler.

25 de setembre. Es canvia el nom del C/ Sol pel de Cristino Bermúdez de Castro, per l'interés mostrat en les escoles.

29 de setembre. Josefa i Luisa Bosch Piera vénen l'era alta per 4.500 pts., per destinar-la a les escoles.